

465  
BATLAN, J.  
1979

## DIALECTICA ȘI ANTIDIALECTICĂ LA PITAGORICIENI

DE  
ION BĂTLAN

Lucrarea lui Sotion Διαδοχή τῶν φιλοσόφων (*Successiunea filozofilor*), desemna pe Pitagora ca întemeietor al succesiunii italiice. Lista „succesiunii” dată de Sotion, de Pseudo-Galenos sau Clemens din Alexandria, nu cuprinde însă pe nici unul dintre gânditorii de seamă care, însușindu-și și dezvoltând prin contribuții originale concepția lui Pitagora, au format ceea ce a rămas în istorie sub numele de Școala pitagoriciană.

Istoria acestei școli se întinde pe două perioade<sup>1</sup>. Prima începe de la fundarea școlii de către Pitagora (aproximativ 540 î. e. n.) la Crotona în așa-numita Grecie Mare și sfârșește circa două secole, până prin a doua jumătate a secolului al IV-lea î. e. n.<sup>2</sup> A doua perioadă, cea a neo-pitagorismului, a debutat către primul secol al erei noastre dar ea, con-

form scopului lucrării, nu ne este obiect de analiză.

Faptul că de-a lungul existenței sale doctrina pitagoriciană a evoluat continuu, este incontestabil. Totuși, așa cum arată prof. Ion Banu, ea prezintă „anumite trăsături ideatice minimale cu caracter permanent”<sup>3</sup>. Aceste trăsături comune le vom găsi mai ales dacă urmărim evoluția grupărilor „matematicienilor” sau „învățășilor” după ce, în secolul al V-lea, s-a produs diferențierea dintre acusmaticii (ascultătorii, tăcuții) și matematicienii. Dacă la primul elementele de misticism predomină, cel din urmă, „matematicienii”, vor fi obiect al analizei istoricilor filozofiei. Dealtfel credem că Aristotel tot pe el îl are în vedere, el vorbind meru de „pitagoricieni” și niciodată de Pitagora.

Așa cum ne spune Aulus Gellius, „matematicienii” plecând de la unele discipline ale științei „procedau în continuare la cercetarea alcătuirii universului și principiilor naturii

și se cheamă atunci fizicienii (φυσικοί) adică filozofi ai naturii”<sup>4</sup>. Nu înseamnă însă că elementele mistice nu vor fi prezente și la aceștia. Dimpotrivă. Chiar motivarea înclinației lor spre cercetarea științifică se revendică de la o credință mistică. Este vorba de ideea de proveniență orfică a „purificării sufletului” pentru a scăpa de „roata nașterilor”, de transmigrație. Intensificând elementul moral al acestei reprezentări religioase<sup>5</sup> pitagoricienii au considerat știința și în primul rând matematica drept cel mai puternic mijloc de purificare.

Purificarea prin știință presupune corelarea eforturilor pentru a cunoaște și rezultatul acestor eforturi. Ea presupune deja o oarecare sistematizare, o oarecare logică în aceste rezultate. Și dacă admitem tradiția ce merge până la Cleero, după care în pitagorism e considerat filozof numai cel care vrea să cunoască multilateral și să adîncească esența lumii, atunci avem explicația faptului, oarecum paradoxal, după care deși misticismul a fost tot timpul prezent în doctrina pitagoriciană, ea avea, ca unul din scopurile principale, cercetarea atentă a naturii. Prin această tendință pitagoricienii nu se deosebesc de ionieni. Ne-o spune clar Heraclit<sup>6</sup> ca și Aristotel, după care „obiectul discuțiilor și cercetărilor lor (ale pitagoricienilor — n.n.) se referă în întregime la fenomenele naturii”<sup>7</sup>. Deosebirea dintre cele două orientări constă însă în principal în motivația cercetării, motivație determinată de poziția lor diferită de clasă.

Tendențele teoretice ale pitagoricienilor, arată just J. Legowicz, erau condiționate de teoriile lor social-politice<sup>8</sup>, filoaristocratice care aveau, am spune noi, un scop practic: acela de a domina și conduce ajutați de știință și de cunoașterea ordinii, a esenței lucrurilor.

Dedicându-se matematicii pitagoricienii au văzut că în studiul ei numerele „ocupă prin firea lucrurilor primul loc”. De aceea „ei erau încredințați că găsesc în ele mai multe asemănări cu lucrurile permanente și cu cele ce sînt în devenire decît ar fi în elementul foc, Pământ și Apă...”<sup>9</sup>.

Făcînd din muzică obiect de cercetare științifică ei au descoperit că acordurile între sunete sînt trinductibile numere și că aceeași progresie a înălțimilor notelor muzicale în

octavă relevă o precisă corespondență (care se poate formula printr-un raport numeric) cu varietatea lungimii cordelor sonore. Deci, prezența sau absența unui anumit raport numeric într-un „complex de calități auditive”<sup>10</sup> face să existe un anumit sunet și nu altul. Tot așa, în alternanța zilelor și nopților, în succesiunea anotimpurilor, în ciclul vegetației, în mișcarea astrilor se constată un ritm analog cu acela al succesiunii sunetelor și aceste ritmuri pot fi exprimate prin raporturi numerice asemănătoare celor acustice. Astfel, pitagoricienii se cred îndreptățiți să considere numerele ca fiind „principiile întregii ființe”, întregul Univers „reducîndu-se la număr și armonie”<sup>11</sup>.

Dacă la ionieni, excepțiile făcînd oarecum Anaximene, interpretarea naturii era făcută de pe poziții calitativiste, observăm că pitagoricienii introduc explicarea cantitativistă a lumii<sup>12</sup>. Ei își îndreaptă atenția asupra raporturilor cantitative existente între calități, asupra acelor raporturi care fac din obiectele și fenomenele naturale ceva măsurabil și numărabil. Interpretarea cantitativistă a facilitat indiscutabil dezvoltarea științei. Dar ea este importantă și pentru istoria dialecticii. În doctrina lor pitagoricienii au reușit să surprindă prin contemplare senzorială conceptul de raport, de relație, atât de important într-o viziune dialectică modernă. Se pare că începînd cu el relația începe să fie înțeleasă, e adevărat mai mult implicit, ca moment necesar al legăturilor între obiecte și între proprietățile acestora.

Viziunea lor este însă în același timp reducționistă de manieră antidialectică, metafizică, pentru că reduce varietatea legăturilor reciproce, proprii conexiunii universale, doar la relația, la legătura de tip cantitativ, matematic.

Dacă la Anaximene ideea de cantitate era abia implicată, la pitagoricieni ea se conturează mai explicit. Configurația geometrică a lucrurilor, numărul și proporția părților, ritmicitatea, succesiunea anumitor calități, volumul și greutatea corpurilor sînt, după el, expresii ale raporturilor cantitative, numerice.

Astăzi, din perspectivă materialist-dialectică, definim cantitatea ca o categorie filozofică ce desemnează determinări esențiale, obiective, ale sistemelor, obiectelor, proceselor exprimate prin număr, grad, mărime, întindere, volum, durată, poziție etc. Trebuie să-i recunoaștem pitagorismului

<sup>4</sup> Aulus Gellius, *Noaptea antice*, I, 9, 2.

<sup>5</sup> Dînk și colectiv, *Istoria anticinoi dialecticii*, Moskva, 1972, p. 82.

<sup>6</sup> Vezi, Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, București, Edit. Academiei R. P. R., 1963, Cartea VIII-a.

<sup>7</sup> Aristotel, *Metafizica*, I A 990 a.

<sup>8</sup> J. Legowicz, *Istoria filozofiei strarozyniej*, Warszawa, 1973, p. 34.

<sup>9</sup> Aristotel, *Metafizica*, I (A) 986 a.

<sup>10</sup> E. Paolo Lamanna, *Storia della filosofia*, Firenze, 1952, p. 90.

<sup>11</sup> Aristotel, *Ibidem*.

<sup>12</sup> Ath. Joja, *Istoria logicii în Grecia*, în *Studii de logică*, vol. 1, București, Edit. Academiei R. P. R., 1960, p. 182.

<sup>1</sup> Nu avem în vedere aici perioada așa-numitelor orgii bahico-pitagoreice care au apărut după sec. IV î. e. n. cînd școala propriu-zisă s-a dizolvat.

<sup>2</sup> L. Robin, *La Pensée grecque et les origines de l'esprit scientifique*, Paris, 1923, p. 60.

<sup>3</sup> I. Banu, *Filozofie antică, europeană și orientală*, Curs, București, 1974, p. 53.

meritul de a fi surprins încă de atunci unele dintre aceste determinări indispensabile construirii ulterioare a conceptului dialectic al cantității. Tot pozitiv este și faptul că pe baza acestor raporturi cantitative, a numerelor, pitagoricienii au enunțat pentru prima dată în istoria filozofiei ideea cunoașterii matematice a naturii. „Natura numărului”, spune Philolaos, e cea care oferă cunoștințe, dirijează și învață pe fiecare în legătură cu tot ceea ce pentru el e îndoielnic și necunoscut. Dacă n-ar fi fost numărul și esența sa atunci pentru nimeni n-ar fi fost nimic clar nici în obiecte nici în raporturile dintre ele”<sup>13</sup>.

Remarcăm, de asemenea, conceperea cantității de către pitagoricieni ca fiind obiectivă. Însă obiectivitatea cantității la ei este viciată de sistemul lor idealist obiectiv. Desprinzând conceptul de cantitate (de număr) l-au etichetat și absolutizat, declarându-l demiurg al realului. Cu alte cuvinte numărului, care nu este decât un rezultat al operațiunilor gândirii noastre în contactul său cu realitatea și care ca existență este o abstracție, i se acordă caracter obiectiv, considerându-l anterior realității. Mai mult: în concepția pitagorică „pachetul de numere”<sup>14</sup> din fiecare obiect determină natura calității acestuia. Într-un fel calitatea sistemului era redusă la acest „pachet de numere” luate arbitrar<sup>15</sup>, iminent obiectelor. Este prezentă aici maniera anti-dialectică de reducere a calității la cantitate.

În această interpretare cantitativistă numărul apare deci ca *element constitutiv al lumii*. Dacă la ionieni un element concret senzorial era ridicat la rangul de Universal, la pitagoricieni, generalul, abstractul (numărul) este coborât, în etapa de început, la nivelul concretului. În prima fază a pitagorismului, așa cum arată Aristotel, „numărul este principiu” și în același timp „materie a existențelor”<sup>16</sup>. Dan Bădărău crede just că această teză „se alătură inițial eforturilor fiziologilor ionieni către o explicație a lumii reale plecând de la o substanță materială primară”<sup>17</sup>.

Probabil că aceasta s-a datorat, în parte, și influenței școlii ioniene a cărei doctrină,

așa cum rezultă din scrisoarea sa către Anaximene<sup>18</sup>, Pitagora a cunoscut-o.

Dar concepția despre numere se modifică, ulterior pitagoricienii spiritualizându-le și izolându-le de lucruri. Așa se face că la afirmația celebră „lucrurile sînt numere” trebuie adăugată mai târziu, cea după care „lucrurile sînt imitații ale numerelor”<sup>19</sup>. Nu este nimic eronat, așa cum credea A. Rivaud<sup>20</sup>, în aceste două afirmații din *Metafizica* lui Aristotel. El atestă o evoluție a idealismului pitagoreic, evoluție care a dus la apariția teoriei ideilor lui Platon.

Totuși nu putem să nu remarcăm pentru acea perioadă euzența afirmației după care numărul este principiul fundamental al existenței. Prin apeiron-ul lui Anaximandru gândirea umană a cucerit o înaltă capacitate de abstractizare. În el se găsea implicată categoria logică. Cu pitagoricienii asistăm la apariția unei astfel de categorii, căci numărul, așa cum arăta Hegel<sup>21</sup> și Engels<sup>22</sup>, este o categorie logică. Apare în acest fel, pentru prima dată, conturat mai clar, *conceptul dialectic de esență* cuprins în această categorie logică-matematică. El va avea mare importanță pentru istoria dialecticii și pentru cunoaștere în genere. Se conturează astfel, incipient e adevărat, deosebirea dintre esență și fenomen, categorii polare proprii dialecticii.

De asemenea, se pare că el au întrevăzut existența și semnificația ontică a esențialului, fiind considerat oarecum drept „temei al existenței” și avind deci, cum observa Hegel, o oarecare anterioritate. Dar ideile dialectice sînt viciate și în acest caz de sistemul lor idealist, în care se înserează și viziunea nedialectică, metafizică. Căci anterioritatea esențialului este în cele din urmă absolutizată și astfel acesta apare ca model și temel independent al existentului.

Pe de altă parte însă, „pachetele de numere” și raporturile acestora reprezentînd *logos-ul*, esența lucrurilor, ele trebuie avute în vedere în cunoaștere. Pentru că prin acest „pachet de numere”, ca esență, se comunică mai mult și mai important despre lucruri decât dacă ar fi desemnate numai de denumirea lor. Cunoașterea numerelor, a esenței imnente lucrurilor, e într-un anumit sens pentru pitagoricieni o cunoaștere ce se poate transmite și împărtăși fără alterare și pierdere

<sup>18</sup> Diogenes Laertius, *op. cit.*, p. 408.

<sup>19</sup> Aristotel, *Metafizica*, I (A) 987 b, p. 71.

<sup>20</sup> A. Rivaud, *Le problème du devenir et la notion de matière dans la philosophie grecque*, Alcan, Paris, 1906, p. 204.

<sup>21</sup> G. W. Hegel, *Prelegeri de istorie a filozofiei*, vol. 1, București, Edit. Academiei, 1963, p. 95.

<sup>22</sup> Fr. Engels, *Dialectica naturii*, București, Edit. politică, 1966, p. 166.

și ea, și aceea, poate fi teaurizată. În acest sens interpretăm noi afirmațiile lui Kurt von Fritz care consideră că în speculația cantitativă a pitagoricienilor „se găseau mult mai clar ca în filozofia anterior studiată, ale așa-numiților „fizicieni” Thales, Anaximandru și Anaximene. Începuturile unei științe acumulative și într-un anumit sens axată pe domeniul practică a lucrurilor în sens modern”<sup>23</sup>.

Convingerea pitagoricienilor cu privire la rolul determinant al numerelor este indisolubil legată de teza lor despre contrarii. Opoziția, contrariile în general, constituie pentru ei obiect de raportare permanentă.

Dacă la Anaximandru devenirea existenței era determinată de două cupluri universale de contrarii (cald-rece, umed-uscat) iar la Anaximene de unul singur (condensare-rarefiere), pitagoricienii, după cum ne spune Aristotel<sup>24</sup>, „admit că principiile lucrurilor sînt zece la număr și le orînduiesc în perechi”:

1. Finitul-Infinitul
2. Neperechea-Perechea
3. Unitatea-Pluralitatea
4. Dreapta—Stînga
5. Masculin—Feminin
6. Rapaos—Mișcare
7. Drept—Curb
8. Lumină—Întuneric
9. Bun—Rău
10. Pătrat—Dreptunghi

O primă remarcă asupra acestui „tabel al opozițiilor” este aceea că spre deosebire de ionieni, pitagoricienii extind aria existențială a contrariilor la mult mai multe domenii ale realului. Deși predomină cele din matematică, totuși contrariile există și în fizică, biologie, etică. Este adevărat că numărul perechilor de contrarii este limitat dar ele cuprind o arie vastă a existenței naturale și umane, laturi esențiale ale acestora.

Trebuie remarcată poziția filozofului medic Alcmaon din Crotona, care, spre deosebire de ceilalți pitagoricieni, nu stabilește un număr limitat și definitiv al perechilor de contrarii. La el, după cum lasă să se înțeleagă Aristotel, deși există ideea comună cu a celorlalți după care opusurile sînt principiile lucrurilor, lista contrariilor pare deschisă. Acest lucru poate îndemna la o considerare principial nelimitată a contrariilor, la căutarea și aflarea lor în orice palier al existenței, inclusiv în corpul uman. Concepția lui Alcmaon reflectă o atitudine realistă, critică a „ancorării în fenomene, a plecării de la fenomene”<sup>25</sup> în încercarea de a explica realitatea.

<sup>23</sup> Kurt von Fritz, *op. cit.*, p. 49.

<sup>24</sup> Aristotel, *Metafizica* I (A) 986 a, p. 67.

<sup>25</sup> C. I. Gulea, *Societate-politică, etică și teoretică în filozofia greacă*, în vol. *Studii de istorie a filozofiei universale*, vol. IV, București, Edit. Academiei, 1974, p. 26.

Astfel, deși teza universalității contradicției era afirmată și la Anaximandru sau Anaximene, la pitagoricieni ea capătă contur mai precis. Prin enumerarea cuplurilor de contrarii din fizică, biologie, etică, apare — e adevărat doar implicat — și teza dialectică nouă a specificității contradicției: *limitat-nelimitat* specifice întregului Univers, *bine-rău* specifice numai vieții umane etc.

Am văzut mai înainte că viziunea cantitativistă a pitagoricienilor a scos în relief categoria de raport, de relație, câștig deosebit pentru dialectică.

Este adevărat că în „tabelul opozițiilor”, așa cum remarcă, plecînd de la Hegel și Lenin, mulți cercetători marxști, perechile de contrarii sînt doar enumerate, așezate față în față, „juxtapuse”, statice. Noi credem însă că a atribui tuturor perechilor oponente caracteristicile întregului tabel, caracteristici preponderent antidialectice, nu concordă cu spiritul științific. Analiza de ansamblu a teoriei pitagoriciene dar și de amănunt a fiecăreia dintre aceste cupluri arată că unele dintre ele sînt în evidență *faptul că opoziția nu este doar simplă alăturare, „juxtapunere”, ci ea implică, așa cum vom vedea, relația, uneori legătura reciprocă, alteori chiar trecerea unui contrar în altul*.

În analiza concepției pitagoriciene multe lucrări contemporane de specialitate acordă aproape exclusiv atenție și importanță problemelor raportului limitat-nelimitat (finit-infinit). Dar nu mai puțin importante ni se par și raporturile nepereche-pereche, unitate-multiplicitate, repaos-mișcare, bun-rău.

Numerele pitagoreice au, după cum înțelegem din *Metafizică*, două forme contrarii proprii, acelea de a fi împare (neperechi) sau pare (perechi), Aristotel le desemnează a fi „elemente” ale numerelor. Cum Universalul pitagoreic este format din numere, acestei opoziții aritmetice îi corespunde, e adevărat cam forțat, una cosmologică: *finit-infinit* (limitat-nelimitat).

Condiția de pereche (parul) dă lucrurilor caracterul nelimitat, infinit cînd este cuprins în ele. Obiectele sînt finite cînd cuprind imparul. Majoritatea istoricilor filozofiei au înțeles aceste afirmații în sensul că parul ar fi într-o oarecare măsură cauza infinitului divizibilității. Ei iau ca autoritate pe Simplicius, care arată că „orice par se divide în părți egale și ceea ce se divide în părți egale este infinit sub raportul bipartiției: căci diviziunea în părți egale și jumătăți continuă *ad infinitum*. Dar dacă adăugăm imparul ei îl limitează, pentru că îl împiedică diviziunea în părți egale”<sup>26</sup>.

Am înclinat să credem, ca și J. Burnet<sup>27</sup>, că în nici un caz nu le putem imputa „matema-

<sup>26</sup> H. Diels, *op. cit.*, fragmentul 42.

<sup>27</sup> J. Burnet, *op. cit.*, p. 333.

<sup>13</sup> H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin, 1963, fragmentul 42.

<sup>14</sup> Kurt von Fritz, *Grundprobleme der Geschichte der Antiken Wissenschaft*, Berlin—New—York, 1971, p. 48.

<sup>15</sup> Sufletul, de exemplu, era desemnat prin 1, dar tot prin 1 era reprezentată și cunoașterea intensivă; sau: dreptatea era desemnată prin 4, 5 sau prin 9 etc.

<sup>16</sup> Aristotel, *Metafizica* I (A) 986 b.

<sup>17</sup> Dan Bădărău, *Le nombre chez le premier pythagoricien*, în „Analele Universității București, Acta logica, seria științe sociale”, nr. 5/1962.

icienilor" pitagoricienii opinia după care numerele pare pot fi divizate în două la nesfârșit. Ei nu puteau să nu vadă, de exemplu, că numărul par 6 nu cuprinde o astfel de diviziune. Analiza de ansamblu a doctrinei evidențiază faptul că mai apropiat de înțelegerea raporturilor dintre par-impair și infinit-finit pare a fi Plutarh: „În diviziunea numerelor — spune el — parul împărțit în orice direcție am vrea lasă în interiorul lui ... un cimp; dar cind aceeași operație este făcută asupra imparului, diviziunea lasă totdeauna o jumătate”<sup>28</sup>.

Condiția de pereche (parul) creează deci prin diviziune „cimpurile”, vidul, pe care pitagoricienii îl identifică cu infinitul.

În cazul imparului diviziunea lasă totdeauna cîte ceva. Acest ceva poate fi un punct, o linie etc., toate forme ale finitului după pitagoricienii.

Nelimitatul, infinitul, deci fiind par, vid, era înțeles mai mult ca extensie, ca întindere spațială. Nu este vorba însă de un vid absolut ca la atomiști. Vidul pitagorician este înțeles ca aer, o materie „ambiantă”, căreia nu i se contestă continuitatea<sup>29</sup>, din care se creează discontinuitatea prin delimitarea lucrurilor.

Opus infinitului, nelimitatului la scară cosmică este „Focul central”, „Hestia”, sau „Focarul universului” care este limitat. Devenirea cosmică este rezultatul relației dintre limitat și limitat. Prin pătrunderea nelimitatului în limitat se nasc lucrurile, fenomenele în Univers. „Natura — spunea Philolaos — în organizarea ei a fost ajustată din nelimitate și limitate și tot așa întreg universul și toate cîte sînt în el”<sup>30</sup>.

Această opoziție constituie cauza devenirii cosmice. Ea include juxtapunere, alăturare. Așa cum arătase Aristotel, „partea cea mai învecinată cu Nelimitatul începe să fie atrasă și hotărnică de către Finit”<sup>31</sup>. Cu alte cuvinte limitatul, finitul „absoarbe” părțile cele mai apropiate ale aerului infinit (vidului) iar acesta pătrunzînd în interior de-lmitează lucrurile, constituind existențele separate. Opoziția implică deci relația reciprocă, trecere reciprocă dinspre nelimitat spre limitat. Trecerea este însă exterioară, nu afectează structura internă a obiectelor și de aceea probabil Hegel o consideră antidialectică.

Dacă o raportăm la Univers ca totalitate ea apare totuși ca internă acestuia, necesară și de natură obiectivă. Mișcarea Universului

apare astfel ca automișcare, teză dialectică valoroasă umbră însă de modalitatea nedialectică de înțelegere a opoziției. Apar astfel imbricate strins, pe un fond idealist, elemente ale gândirii dialectice cu cele antidialectice, metafizice.

Consecințele tezelor de natură dialectică, în pofida prezenței misticismului școlii, sînt antileiste, apropiate spiritului științific. Ne gândim deosebi la tezele lor despre sistemul planetar și funcționarea acestuia. J. Legowicz și alți prestigioși exegeți atribuie concepției pitagoreice părerea după care „universul în mișcare „este rotund și în centrul lui se găsește pămîntul care are formă sferică și peste tot e locuibil”<sup>32</sup>, părere atestată documentar de afirmațiile lui Diogenes Laertios<sup>33</sup>. Interpretarea modernă trebuie să țină cont de evoluția ulterioară a doctrinei care prin Philolaos, Archytas, Alcmaeon și alții au modificat substanțial și în sens superior doctrina întemeietorului școlii.

Este remarcabil că prin contemplare senzorială s-a ajuns la o concepție anunțînd oarecum pe cea heliocentrică asupra Universului. Pitagoricienii din observațiile lor asupra zilelor și nopților, eclipselor de lună și soare au ajuns a considera ca centru al Universului un „Foc central” (fără a-l identifica însă cu Soarele) în jurul cărui gravitează 10 corpuri: Antichthon-ul (sau Antipămîntul), Pămîntul, Luna, Soarele apoi cele 5 planete și Cerul de stele fixe. Introducerea Antichthon-ului (line de mistica numărului 10, „derada sacră”). Focul central ca și Antichthon-ul nu pot fi văzute pentru că noi trăim pe partea de pămînt care le este continuu opusă. Denumirile mitologice date Focului central ca „Hestia” sau „Citadela” lui Zeus precum și introducerea arbitrară a Antichthon-ului nu ne împiedică să fim cont de ipoteza „realmente științifică” după care pămîntul își capătă pentru prima dată în teorie locul său normal printre planete și că de acum se putea căuta mai ușor adevăratul centru sau „focar” al sistemului planetar. Ipoteza a rodit prin formularea de către Aristarh din Samos a concepției heliocentrice.

Mișcarea planetelor este unanim admisă în cadrul școlii. Corpurile cerești se mișcă în aceeași direcție iar viteza lor crește proporțional cu distanța față de centru. Dacă luăm în considerare și teza lui Hipparos după care Universul este „mereu în mișcare”<sup>34</sup>, ea și cea a lui Hecatas din Siracusa după care Pămîntul se învîrtește în jurul axei sale, concluzia care se impune este următoarea: la scară cosmică pentru pitagoricienii mișcarea este eternă și complexă. Teza eternității miș-

cării ea și cea a complexității ei ca fenomen, deși explicată și prin mistica „armoniei muzicale” cosmice se înserează însă ca o verigă importantă pentru istoria de început a dialecticii.

Dar ideea opoziției limitat-nelimitat are importanță nu numai pentru explicarea mișcării cosmice. Ea prezintă și o importanță principială, căci limitatul (finitul) reprezintă pentru majoritatea pitagoricienilor expresia cunoașterii iar nelimitatul (infinitul) a opusului acesteia, necunoașterea. „Minciuna și invidia, spune Philolaos, sînt de natura nelimitatului”<sup>35</sup>, a absurdului și iraționalului. Apare astfel în opoziția pitagoriciană nelimitat-limitat implicată și prima formulare a opoziției rațional-irational.

Limitatul înseamnă cognoscibilitatea lumii și e dependent de diferite legități numerice descoperite de pitagoricienii deosebi în geometrie (teorema lui Pitagora) sau în acustică (dependența înălțimii tonului de lungimea coardei care vibrează). Nelimitatul (infinitul) ca expresie a iraționalului avea de asemenea la pitagoricienii ilustrarea sa matematică în incalculabilitatea descoperită de ei a laturii pătratului și a diagonalei sale<sup>36</sup>.

În *Metafizica* Aristotel crede că pitagoricienii nu justifică existența mișcării dacă admit „ca substrat al existenței Finitul și Infinitul, numărul Neperche și Pereche”. Singurul loc, după el, unde se poate justifica mișcarea este nivelul astronomic. Dar tot de la el aflăm, de data aceasta din *Despre suflet*, că sufletul ar fi „forța motrice” ce pune în mișcare toate elementele pînă și cele de la nivelul microcosmosului. Înfinete elemente de praf din aer se mișcă neîncetat pentru că ele însele sînt suflet iar sufletul reprezintă pentru pitagoricienii „un număr care se mișcă pe el însuși”<sup>37</sup>. Avem aici evident o explicație care nu se rupe prea mult de mitologie, consecință a credințelor religioase în nemurirea sufletului sau cea a tezelor animismului primitiv. Mitologicul se metamorfozează astfel în filozofie idealistă. Simpla afirmare a automișcării de data aceasta nu poate fi etichetată drept dialectică.

Sufletul la pitagoricienii este deci, după Aristotel, un număr. Lui i-ar corespunde numărul Unu sau Unitatea. Dar Unul, Unitatea, altă pentru pitagoricienii cit și pentru

toți filozofii greci, nu poate fi un număr. Primul din seria numerelor este doi, fiind și primul număr pereche. Cel dintîi număr nepereche este trei. Raportul dintre numerele pereche și cele nepereche implică deci și raportul dintre unitate și multiplicitate. Acest raport este mult mai complex decît la ionieni.

Pe de o parte, Unitatea ar implica discutarea caracterului unitar al existenței. Lumea ca multitudine de lucruri este unitară iar această unitate este dată de numere ca esențe (un timp concepute material) constitutive ale tuturor existențelor. Teza se apropie de cea a ionienilor, numai că cei mai mulți dintre pitagoricienii concep unitatea nu ca atribut necesar și esențial al existenței ci ca entitate de sine stătătoare, existentă într-un anumit loc al spațiului cosmic. Aceasta face ca, pe de altă parte, raportul unitate-multiplicitate să implice la ei și un raport de generare. La nivelul macrocosmic, așa cum am văzut, opoziția limitat-nelimitat explică geneza și devenirea Universului. La nivel microcosmic se pare că locul ei îl la cuplul de contrarii unitate-multiplicitate. Numerele, ele însele expresie a multiplicității (orice număr fiind un multiplu) dar și elemente constitutive ale diversității lucrurilor, provin toate din Unitate care este totodată pereche și nepereche. Căci ei spun: „Unu adăugat la număr ca soț, dă număr fără soț ( $2+1=3$ )”, „adăugat la număr fără soț, el dă număr cu soț ( $3+1=4$ )”; el are însușirea de a face ca un număr cu soț să devină număr fără soț<sup>38</sup>. În consecință trebuie să fie el însuși cu soț. Deci așa cum arată just Hegel, unitatea conține în sine „determinații diferite”<sup>39</sup>. Reținem deci natura autocontradictorie a Unității, teză cu importante implicații dialectice. Această natură probabilă dă posibilitatea ca, din Unitate să apară, ca negație a sa, Doimea nedefinită. Doimea apare deci ca dedublare a Unității și ea face ca prin negare Unitatea să poată trece în mod necesar spre multiplicitate. Doimea nedefinită nu este nici un număr. Este un principiu reprezentînd Unitatea dublată, adăugată la ea însăși ca Unitate diferită<sup>40</sup>. Acest principiu al dublului, atrage atenția Aristotel, nu poate fi identic cu doi-ul (de exemplu: zero care este dublul lui cinci nu este doi). Dacă ar fi identic ar însemna că unitatea ar fi totuși cu multiplicitatea. Or, pitagoricienii nu par să le confunde. Ei consideră Unitatea, așa cum arătam mai sus, drept cauza multiplicității, Doimea nedefinită ser-

<sup>28</sup> H. Diels, *op. cit.*, fragmentul 41.

<sup>29</sup> R. Taton și colab., *Istoria generală a științei*, vol. I, București, Edit. științifică, 1970, p. 217.

<sup>30</sup> H. Diels, *op. cit.*, idem.

<sup>31</sup> Aristotel, *Metafizica*, XIV—1091 a, p. 453.

<sup>32</sup> J. Legowicz, *op. cit.*, p. 38.

<sup>33</sup> Diogenes Laertios, *op. cit.*, Cartea VIII-a (25).

<sup>34</sup> Diogenes Laertios, *op. cit.*, p. 418.

<sup>35</sup> H. Diels, *op. cit.*, fragmentul 47 B 1.

<sup>36</sup> Kurt von Fritz, în lucrarea sa *Grundprobleme der Geschichte der antiken Wissenschaft*, în special, ea și autorii sovietici ai lucrării *Istoria anticiniei dialecticii* (1972) analizează pe larg valoarea științifică a acestor realizări.

<sup>37</sup> Aristotel, *Despre suflet*, București, Edit. științifică, 1969, Cartea I, 2, 404 b.

<sup>38</sup> G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istoria filozofiei*, vol. I, București, Edit. Acad. R.P.R., 1963, p. 412.

<sup>39</sup> G. W. F. Hegel, *op. cit.*,

<sup>40</sup> H. Diels, *op. cit.*, idem.

vește ca „substrat material” Unității și împreună cu aceasta dau naștere numerelor; din numere lau naștere punctele, apoi din puncte linie<sup>41</sup>, din linii suprafețele, din suprafețe corpurile solide, avind ca elemente constitutive focul, pământul, apa și aerul. Ultima trecere determină transmutația principiilor aritmo-geometrice în valori calitative<sup>42</sup> care justifică diversitatea lucrurilor. Diversitatea multiplicată a lucrurilor formează Cosmosul. Așadar, Unitatea este cauză a multiplicității.

Raportul cauzal, de generare, apare oarecum unilateral numai din spre Unitate (cauza) spre Multiplicitate (efectul). Dar Multiplicitatea este reprezentată prin numere. Numerele au drept elemente parul și imparul. Aceste elemente constituie la rândul lor cauza autodevenirii Unității. Deși raportul dintre Unitate și Multiplicitate apare ca raport cauzal, distincțiile dintre cauză și efect sînt făcute arbitrar, cauza fiind redusă în final la efect. Raportul cauzal apare deci ca antidialectic.

Demn de remarcat rămîne însă din perspectivă dialectică în primul rînd caracterul autocontradictoriu al Unității, procesul de autodedublare al acesteia. Remarcăm, de asemenea, opoziția dintre Unitate și Multiplicitate. Dacă existențele lau naștere din contrarii rezultă, așa cum spune Aristotel, „sau că nimic nu poate fi contrar Unului sau, dacă e ceva contrar, acest contrar nu poate fi decît multiplicitatea”<sup>43</sup>. Raportul de contrarietate, opoziția apare ca fiind de esență: Unitatea nu este număr, Multiplicitatea este, Unitatea este și pereche și nepereche, pe cînd Multiplicitatea este sau pereche sau nepereche etc. În acest raport opozițional în care Unitatea se autodedublează, Multiplicitatea este afirmată pentru prima dată ca principiu existențial de bază. Ea este rezultatul trecerii unității în multiplicitate. Este aproape cert că afirmarea multiplicității ca principiu fundamental al existenței a determinat critica lui Zenon care atunci cînd atacă în „Aporiile” sale teza multiplicității existențiale, îl are în vedere și pe pitagoricieni nu numai pe Heracleit, cum cred unii cercetători.

Ca și în raportul limitat-nelimitat apare și aici, în cazul raportului unitate-multiplicitate, relația ca element necesar al opoziției ca și trecerea unei laturi a relației în contrariul

ei. Aceste elemente valoroase de gîndire dialectică coexistă însă cu altele de natură antidialectică. Relația este concepută reducionista, unilaterală, totdeauna numai din spre unitate spre multiplicitate. Unitatea cauză a Multiplicității apare ca un fel de „etern demiurg” al existențelor sensibile iar introducerea Doimii nedefinite, ca principiu al negației, este forțată, arbitrară. Modul de concepere a Unității ca demiurg al realului pare să prefigureze încă de acum Unul lui Xenofan.

Geneza Unității este prezentată confuz, imprecis. Așa cum ne spune Aristotel, aceasta s-a format după pitagoricieni „fie din suprafețe, fie din planuri, fie din semănțe sau din alte lucruri pe care ei nu pot să le precizeze”<sup>44</sup>. Toate acestea sînt consecința modului de gîndire încă arhaic în care filozoficul și științificul coexistă și uneori sînt influențate de mitologie.

Cuplul de contrarii Bine-Rău din „tabelul opozițiilor”, apare la pitagoricieni ca fiind specific vieții omului ca proces și comportamentului uman. Simbolul vieții umane ca și cel al eticii este la pitagoricieni litera  $\gamma$ <sup>45</sup> ca simbol al celor două „drumuri” contradictorii, al bunătații și al răutății, pe care viața le cuprinde. Contrariile aici apar ca antagonice fără raporturi reciproce. Ele sînt cuprinse și menținute de „trunchiul” vieții iar omul nu poate merge decît numai pe unul dintre ele. De unde și necesitatea de a cunoaște și mai ales a respecta normele morale impuse de pitagoricieni. Pentru Alcmelon, spre exemplu, viața cu proces ca și corpul omului în general sînt complexe de contrarii. Sănătatea și boala ca laturi contrare specifice vieții omului ca și corpului uman determină prin predominanța lor existența sau respectiv inexistența omului. Tot ele determină calitatea vieții umane, de a fi bună sau rea.

Dar opoziția Bine-Rău implică un raport axiologic. Cele zece cupluri de contrarii sînt concepute de pitagoricieni prin prisma raportului Bine-Rău. Unele din laturile contrarii sînt expresia Binelui iar altele sînt afiliate Răului. În „tabel”, pe coloana în care se află Binele aflăm Limitatul, Repaosul etc., iar pe ceaaltă coloană Mișcarea, Nelimitatul. Multiplicitatea sînt expresii negative ale realului. S-ar putea trage concluzia de aici că pentru pitagoricieni infinitul ca și mișcarea ar fi de domeniul imperfecțiunii<sup>46</sup> existențiale, ca și

la înduștii de altfel. În general așa este. Dar poziția lor este contradictorie. Analiza de amănunt a seos în evidență de exemplu faptul că Unitatea cuprinde în sine ei devenirea, că ei îl este proprie mișcarea cu toate că în tabel apare de partea Binelui, a perfecțiunii. De aceea spuneam la început că aprecierea întregului „tabel al opozițiilor” trebuie făcută mai nuanțat. Analiza noastră a seos în evidență că în conceperea raporturilor contradictorii elementele de dialectică sînt și ele prezente ca și cele antidialectice, metafizice.

Ceea ce este cert este faptul că acest tablou al raporturilor contradictorii comportă o doză mare de arbitrar, în care planurile realului „se amestecă indistinct”<sup>47</sup>.

Tabloul raporturilor contradictorii implică în filozofia de ansamblu pitagoriciană și ideea unei armonii cosmice. Cosmosul ( $\kappa\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma$ ) ca termen desuzitat de ei era polisemic desemnînd o anumită ordine, măsură, structură, ierarhie ca și frumusețe. Cosmosului, prin care se desemna de fapt Universul, îi era deci specific nu haosul ci o anumită ordine superioară care avea menirea de a-l structura și mișca armonios. Teza reprezintă consecința extrapolării descoperirilor lor din domeniul acusticii și a raporturilor numerice caracteristice pentru evarță, cvintă și octavă. Ea avea în același timp și semnificații etice, estetice și mitologice. Universul fiind un imens instrument muzical armonizat superior ale cărui sunete nu le auzeau decît oamenii deosebiți.

Dar pe lângă această încăercătură mistică și idealistă teza Cosmosului ca armonie și ordine demonstrează efortul gîndirii filozofilor greci de a surprinde regularitatea proceselor. Ordinea riguroasă proprie Cosmosului putea fi după pitagoricieni formulată matematic și în această accepțiune ea a devenit una din primele teze ale astronomiei științifice. Prin ea gîndirea filozofică se apropie mai mult de conceptul de legitate proprie unei viziuni dialectice. La început, mai ales la Pitagora<sup>48</sup>, legitatea este confundată cu Destinul ca factor de determinare mai ales a vieții omenești. Destinul, după Pitagora, și formele lui arhaice, întîlnite mai ales la primii poezi greci sub diferite denumiri ca  $\mu\omicron\tau\pi\alpha$  sau  $\tau\omicron\upsilon\chi\eta$ , se asemănă cu semnificațiile. Pentru pitagoricieni ulteriori, ca Philolaos de pildă, legitatea este înțeleasă cu o determinație obiectivă a existenței. „Toate lucrurile, spune Philolaos, se întîmplă prin necesitate și prin armonie”<sup>49</sup>. Putem admite deci pe baza acestei afirmații că Philolaos întînește deja o deosebire între legitate și necesitate teză care rămîne însă în faza

de simplă afirmație. De asemenea la pitagoricieni este implicată pentru prima dată și teza Universului ca sistem structurat conform acestei armonii riguroase și funcționînd tot datorită ei.

În efortul lor de a surprinde prin contemplare regularitatea proceselor, în alternanța zilelor și nopților, în succesiunea anotimpurilor, în ciclul vegetației, în mișcarea astrilor, în procesul vital uman, pitagoricieni au abordat și problema spațiului și timpului. Spațiul reprezintă pe de o parte la ei locul sau poziția ocupată de elementele geometrice ca punctul, linia, suprafața etc. iar pe de altă parte, el este înțeles ca extensiune a obiectelor. Cea de-a doua accepțiune nu se pare valoroasă căci prin ea pitagoricienii se apropie de înțelegerea corectă a spațiului ca reprezentînd proprietatea obiectivă a sistemelor de a avea întindere. Problema caracteristicilor spațiului de a fi finit sau infinit am abordat-o deja ca și elementele sale pozitive și negative.

În ce privește timpul, unii dintre pitagoricieni, printre care Pitagora însuși, îl definesc ca fiind „sfera însăși”<sup>50</sup>, alții însă, în special Archylas, spune despre el că ar fi „intervalul naturii și al Universului”<sup>51</sup>.

Prima dintre accepții este rezultatul gîndirii mitologice, teză după care ar exista mai multe ceruri<sup>52</sup> iar timpul ar fi sfera ultimului cer. Cea de-a doua este însă demnă de atenție. „Intervalul” naturii apare ca un fel de durată a acestuia și atunci teza este o întînire a conceptelor contemporane despre timp.

Remarcabilă este și ideea dependenței timpului de Univers și de mișcarea acestuia. Avem de-a face, credem, cu una dintre primele întîniri, e adevărat viciată de mistica numerelor, a tezelor dialectice despre unitatea dintre Univers, mișcare și timp.

Dependența timpului de mișcarea Universului îi conferă acestuia caracter obiectiv. Dar obiectivitatea sistemelor din Univers, constituit din numere ca abstracții concepute obiectiv, viciază de fapt teza obiectivității timpului dîndu-i specific idealist obiectiv.

O atenție aparte, din perspectivă contemporană, trebuie acordată noțiunii de *katrós* pe care Aristotel o înțelegea ca „timp critic”, „moment potrivit” sau „ocazie”. Încercările permanente ale pitagoricienilor de a stabili analogii între numere și existențele naturale l-au dus la constatarea că numărulul șapte îi corespund foarte multe procese naturale, biologice și umane. De exemplu, la om, nou născuții de șapte luni trăiesc, cei de șase sau opt luni nu; copilulul i se schimbă dinții la

<sup>41</sup> Linia este „curgerea unui punct”, iar punctul după Proclus e definit ca „unitate avînd poziție”.

<sup>42</sup> Am văzut însă că la pitagoricieni calitatea este redusă la cantitate.

<sup>43</sup> Aristotel, *Metafizica*, XIV I 1087 b.

<sup>44</sup> Aristotel, *Metafizica*, XIV 4 1091 a.

<sup>45</sup> Denumită și litera lui Pitagora care s-a păstrat ca semnificație mult timp după ei.

<sup>46</sup> Dan Bădărău în „Comentariile” sale la *Metafizica* lui Aristotel ca și prof. Ernest Stere în *Istoria filozofiei antice și medievale* (Edit. didactică și pedagogică, 1976, p. 84) scot în evidență acest lucru.

<sup>47</sup> Ion Banu, *op. cit.*, p. 51.

<sup>48</sup> Diogenes Laertios, *op. cit.*, Cartea VIII, I (27).

<sup>49</sup> *Idem*, p. 419.

<sup>50</sup> Aristotel, *Fizica*, 218 b, p. 106.

<sup>51</sup> H. Diels, *op. cit.*, fragmentul 47 (35).

<sup>52</sup> Pe care o vom găsi și la Aristotel.

șapte ani; el atinge vîrsta puerității la 14 ani, îl crește barba la 21 ani etc. În domeniul embriologiei el constată de asemenea, că intervalul de maturizare al fătului este legat de numărul șapte fiind un multiplu al acestuia, adică 210 zile. La alt nivel soarele se deplasează pe a șaptea sferă cerească, săplămina este constituită din șapte zile, luna din 28, pe altă parte există numai șapte vocale etc.

După cum rezultă din *Metafizică* ca și din Comentariul la aceasta a lui Alexandru din Afrodizia timpurile de îndeplinire ale proceselor biologice sînt strîns legate de cele naturale, de evoluția soarelui, căci el se află pe cea de-a 7-a sferă cerească precum și în principal de numărul 7 ce-și are locul lui stabil pe această sferă.

Dependente de numărul 7, considerat ca existență naturală, ritmurile biologice par totuși specifice.

P. Kucharschi<sup>53</sup> crede că numărul 7 ca și intervalurile pe care le numește „les hebdomades”, determinate de acesta, ar fi o expresie a modalității de înțelegere a infinitului la pitagoricieni. Argumentele aduse la Kucharschi în acest sens sînt însă puțin convingătoare.

Ma! curînd s-ar putea interpreta raportul dintre numărul șapte înțeles ca o cantitate existențială și stadiile sau ritmurile de îndeplinire a unor procese biologice ca o primă întuire, arhaică e adevărat, a sesizării faptului că ritmurile biologice sînt specifice acestui nivel existențial. Aceste cicluri ale lui 7 erau obișnute de discuție și la orfice, ele avîndu-și rădăcinile într-o veche idee populară ce a pătruns în medicina antică, după care cea de-a șaptea zi este decisivă pentru omul bolnav, pentru că ea „marchează o turnură fie spre o ameliorare fie spre o agravare a bolii”<sup>54</sup>.

Este adevărat că la pitagoricieni numărul șapte era considerat în manieră mitologică drept „număr al Ateni” care, ca și aceasta, nu generează și nici nu este generat. De asemenea, așa cum am văzut, el era considerat ca entitatea ce sîmțează într-un anume loc din Univers și determină arbitrar timpul în care un fenomen se produce. Obiecția lui Aristotel după care pitagoricienii făcînd din abstracții să se producă existențe corporale, confundînd de fapt cauzele cu efectele o considerăm îndreptățită.

Discuțiile de acest arbitrar rămîn însă observațiile lor atente asupra naturii care i-au dus la surprinderea unor ritmuri specifice mai ales la nivelul biologicului, pe care le-au de-

numit moment potrivit sau timp critic. Dacă astăzi, prin cercetările biologice, psihologice și medicale s-a ajuns la concluzia că există mai multe forme de timp, printre care și un „timp biologic”, caracterizat ca bioritm propriu speciei, organelor sau țesuturilor, teza despre timpul critic al proceselor biologice și în special umane, o considerăm ca una din primele idei, arhaice e adevărat, premergătoare noțiunii contemporane de timp biologic.

De asemenea, astăzi, în urma multor experiențe ce au vizat studiul bioritmurilor, s-a ajuns la concluzia, din ce în ce mai mult acceptată de oamenii de știință, că se poate vorbi cu certitudine de anumite perioade de minimă rezistență a organismului. Ele sînt cauzate de specificul bioritmurilor proprii fiecărui organism. Timpul critic sau momentul potrivit pitagorician poate fi considerat și ca o primă întuire a acestor teze științifice actuale de mare importanță pentru filozofie și medicină.

Aceste teze le vom găsi, mai mult sau mai puțin pline de arbitrar și la alți gânditori ca: Empedocle, Democrit, Platon sau Aristotel.

Chiar dacă nu i s-a acordat pînă acum semnificația cuvenită, teza despre existența Kairós-ului, pentru deschiderea ce o face spre înțelegerea varietăților formelor de timp, în speță a timpului biologic, chiar dacă este arhaică, plină de balast mitologic, rămîne demnă de semnalat nu numai pentru istoria științei, a medicinei ci și pentru istoria de început a dialecticii. Din această perspectivă se impune cu necesitate revizuirea afirmațiilor absolutizante prezente și în manualele noastre cu privire la cei care pentru prima dată au deschis primele porți spre ideea dialectică a varietăților formelor de timp.

Pitagorismul reprezintă fără îndoială un moment important al gândirii filozofice dar deosebit de contradictoriu. Tezele de adevărată valoare științifică și dialectică se lasă deslușite greu datorită îngemănării lor cu elemente mistice, antidialectice și idealiste.

El este o punte spre viziunea antidialectică, elevată ca și spre idealismul platonician.

Dar pitagorismul reprezintă în același timp o impresionantă încercare de reconstrucție rațională, matematică a lumii care „transformă căutările în domeniul geometriei într-o formă de educație sondînd primele principii și căutînd teoremele dintr-un punct de vedere abstract și rațional”<sup>55</sup>.

Gîndirea umană datorește pitagorismului nu numai trecerea la abordarea cantitativă a naturii, fără de care știința nu se putea dezvoltă, ci și strădania de a desprinde esența abstractă a lucrurilor conjugată cu o operă metodologică de înlănuire și demonstrație bazată pe matematică, care „a început cu școala lui Pitagora și se desăvîrșește în școlile lui Eudox și Platon”<sup>56</sup>.

<sup>56</sup> L. Brunschwig, *Les Etapes de la philosophie mathématique*, Presses Universitaires de France, 1947, p. 85.

Pentru dialectică, așa cum am văzut, trebuie remarcată contribuția filozofilor pitagoricieni la conturarea conceptelor de relație, opoziție, cantitate, esență, spațiu și timp ca și valoarea deosebită a înțelegerii Cosmosului ca sistem unitar, ca legitate și armonie, precum și a consecințelor fecunde implicate de analiza „timpului critic”. Unele dintre aceste concepte, și nu numai ele, vor fi obiect de analiză superioară pentru Heraclit, care va marca punctul culminant pentru această perioadă a înțelegerii dialectice a existenței.

BĂTLAN I., *Dialectică și antidialectică la Pitagoricieni*: RFB 26,2 1979 206-215.

Les théories du Pythagorisme ancien — les nombres, les tables de contraires, la Limite et l'illimité, le rationnel et l'irrationnel, l'unité et la multiplicité — vues sous l'angle des catégories marxistes de dialectique et d'antidialectique.

<sup>53</sup> P. Kucharschi, *Sur la notion pythagoricienne du kairós*, in „Revue de philosophie de la France et de l'étranger”, nr. 2, 1964.

<sup>54</sup> *Ibidem*.

<sup>55</sup> Angelo Pasquinelli, *I presocratici. Frammenti e testimonianze II* (6 a), Proclo, p. 69.